

Memòria de Lorenzo Milani (1923-1967): pedagogia popular i pastoral radical

Conrad Vilanou (Universitat de Barcelona)¹

Nichele Gesualdi, *Don Lorenzo Milani. El exilio de Barbiana*.
 Prefaci de Andrea Riccardi. Madrid, PPC, 2017, 253 pàgs.

No és la primera vegada que ens ocupem des d'aquestes pàgines del pensament de Lorenzo Milani (1923-1967), del qual s'escau enguany el cinquantenari del seu traspàs després d'una llarga malaltia produïda per una leucèmia. De fet, Milani –que pertanyia a una família d'ascendència jueva assimilada de la burgesia florentina– va portar a terme, després de convertir-se el 1943 i ordenar-se capellà el juliol de 1947, una de les experiències pedagògiques més singulars del segle passat que s'ha posat en relació amb l'escola pia de Sant Josep de Calassanç i amb la pedagogia crítico-emancipadora de Paulo Freire. Ens referim a l'escola popular, una pedagogia laica i aconfessional per infants i adolescents basada en els valors del personalisme, una experiència que va endegar a San Donato a Calenzano entre 1947 i 1954 on feia de vicari de Don Pugi, i que va continuar a Sant'Andrea a Barbiana com a *priore*, dues parròquies de la diòcesi de Florència. Després d'uns anys a Calenzano, va ser desterrat –exiliat segons el llibre que ens ocupa– a Barbiana per disposició de la cúria florentina i a on va obrir –enmig de la muntanya, un llogaret mal comunicat i sense cap nucli urbà important, amb cases disseminades distants una de l'altra– una escola que funcionava tots els dies de l'any, una escola contínua, que romania

sempre oberta, des de primera hora fins les onze de la nit.

En realitat, es tractava d'una escola a temps complet, on «no hi havia recreació» i «no es feia festa ni el diumenge» (Alumes de l'escola de Barbiana, 1970, p. 16). Doncs bé, una escola que omplia tot el temps dels infants –«ningú era inepte pels estudis»– que tenien davant una última oportunitat que no es podia perdre, segons una lògica que volia establir un continu entre el temps escolar (un fracàs per molts d'aquells joves de Barbiana) i el temps de la *doposcuola*, que obria la possibilitat de mantenir activitats després de l'horari escolar. Cal matissar, emperò, que la *doposcuola* havia estat manipulada primer pel feixisme amb la proposta d'una religió d'estat basada ideològicament en l'estat ètic de Gentile i, més tard, pels governs de la Democràcia Cristiana que –d'acord amb el pacte Alcide De Gasperi-Vittorino Veronese– havia dibuixat una doble estratègia, política a través de la Democràcia Cristiana i pastoral per mitjà de l'Acció Catòlica. El desig últim d'aquell pacte era fer-se amb el control de la joventut amb el suport del metge Luigi Gedda, que va liderar la Joventut d'Acció Catòlica entre 1934 i 1946, alhora que va fundar el 1944 el Centro Italiano Sportivo, a fi d'impulsar l'activitat física entre les

---

(1) La recerca que ha donat lloc a aquests resultats ha estat impulsada per RecerCaixa.

associacions catòliques. En darrer terme, es perseguia que els joves freqüentessin els centres de l'Acció Catòlica –amb independència si complien o no amb les seves obligacions religioses– per tal de frenar la influència del Partit Comunista italià, liderat per Palmiro Togliatti, una situació que Guareschi va satiritzar en l'oposició entre Don Camilo i Peppone, entre el sacerdot camperol i sorrut i l'abrandat alcalde comunista, de filiació sindicalista, que recorda a Ióssif Stalin. Vistes les coses així, Milani considerava que les cases del poble i els centres recreatius de l'Acció Catòlica –hereus de les cases feixistes– castraven els joves, no fomentaven la formació, no ajudaven a portar una vida digna i tampoc promovien la vida cristiana. Així descriu Milani aquesta dinàmica al llibre sobre les experiències pastorals: «Los sacerdotes de los recreatorios parroquiales y los comunistas de las Casas del Pueblo no aprecian a la juventud obrera y, por eso, con tal de no perderla, no han sabido hacer otra cosa mejor que acariciar sus pasiones» (Milani, 2004, p. 175).

Es pot afegir que la primera entrega de la nissaga literària de Don Camilo data de 1948, un any després de l'ordenació sacerdotal de Milani, una història literària que va aconseguir gran èxit editorial i, fins i tot, cinematogràfic. En síntesi, la gran diferència entre Don Milani i Don Camilo rau en el rigorisme del primer, que no accepta jocs, passatemps i diversions, i la capacitat organitzadora d'activitats esportives i festives en el cas dels centres de «Recreació popular» de l'Acció Catòlica. Si fem cas a la descripció de Guareschi, aquest tipus d'establiments comptaven amb bones instal·lacions: sales d'actes per conferències i tertúlies, biblioteca, un gimnàs cobert, camp esportiu amb piscina, jardí d'infants amb gronxadors, etc. (Guareschi, 1977, p. 113). No sembla

gaire arriscat suposar que aquest estat de coses va suscitar la crítica i oposició de Milani que, en el tractat sobre les experiències pastorals, declara el següent: «Por eso considero las fiestas, en las actuales circunstancias y por el montón de incoherencia que inseparablemente comportan, uno de los elementos que han contribuido positivamente a la descristianización de este pueblo» (Milani, 2004, p. 41). Amb aquests antecedents, no sorprèn l'eliminació dels jocs i diversions dels casals de les seves respectives parròquies, ja fos a Calenzano o a Barbiana. Aquí sembla oportú recuperar un fragment d'un text que Milani va utilitzar en defensa pròpia quan es va retirar de la circulació, per indicació de l'autoritat eclesiàstica, el llibre sobre les experiències pastorals, aparegut el 1957: «No existe en la parroquia ninguna actividad recreativa: ni pimpón, ni balón, ni cine, ni conversaciones tontas o ingeniosas, y aun así los jóvenes dejan el cine, el juego y el descanso para frecuentar nuestra pesadísima escuela» (Gesualdi, 2017, p. 86). Ras i curt: Milani va ser sospitós davant de la cúria perquè –entre raons– no organitzava festes, segons les indicacions de l'Acció Catòlica.

En efecte, aquest ambient festiu no es donava a Barbiana, on només existia una piscina que Milani va fer construir amb la col·laboració dels alumnes amb la intenció que els nois aprenguessin a nedar, per la qual cosa va comptar amb l'ajuda d'un amic anglès. «Nos esforzamos casi doce meses para excavarla. Vino también alguno de los padres a ayudarnos. Mientras estaba en construcción estudiamos el cuerpo humano. Teníamos que saber todo... Cuando estuvo lista, Don Lorenzo llamó para la primera lección de natación a un instructor inglés amigo suyo. Estábamos obligados a hablar en su lengua. Como buen inglés, el hombre

explicaba todo lentamente con fría puntilliosidad» (Gesualdi, 2017, p. 207). En última instància, Milani no podia permetre que els seus alumnes perdessin un minut fora de l'estudi, de manera que va arribar a l'extrem de proscriure les pàgines rosades de *La Gazzetta dello Sport*, el diari que, a banda d'organitzar el Giro d'Itàlia, va servir per unificar de bell nou el país transalpí després de les ferides del feixisme i de la guerra civil que es va produir entre 1943 i 1945. «El chico obrero muy a menudo sabe leer casi de corrido y, de hecho, lee la *Gaceta Deportiva*... Leer y entender la *Gaceta* es fruto de una "cultura" mecánica, reducida a fórmulas y vocablos convencionales y especializados. Fórmulas y vocablos que no abren todas las puertas y, sobre todo, que no abren puertas de altura» (Milani, 2004, p. 137).

Així, doncs, Milani –encara que posseïa una vella bicicleta negra, amb la qual va pelegrinar el 1950 a Roma (Gesualdi, 2017, p. 67-68)– no pot acceptar que els nois llegissin a la premsa les proeses ciclistes de Bartali i Coppi, els dos ciclistes que representaven –com va apuntar Malaparte– les dues cares d'una Itàlia dividida, entre demòcrata-cristians (Bartali) i progressistes-comunistes (Coppi) (Malaparte, 2007). Encara que hi ha algú que, com Enrico Currò (Fossati, 2015, p. 9), ha emfasitzat la importància de *La Gazzetta dello Sport* com un element alfabetitzador que va encoratjar al poble italià a la lectura, la veritat és que Milani no és d'aquest parer, sinó ben al contrari, atès que les invectives contra el Giro d'Itàlia són freqüents en les experiències pastorals. Al capdavant, en el seu univers, esport, cinema, balls, bars i demés distraccions banals –sovint promogudes per l'Acció Catòlica, tal com hem indicat– són instàncies que corrompen a la joventut. D'alguna manera, la seva postura respon a actituds puritanes, fins i tot rigoristes, en

una disposició que recorda la tradició dels Pares de l'Església (Tertul·lià, Novacià) quan van condemnar els espectacles del món romà que, en estimular el culte a l'emperador, identificaven com una manifestació de la «pompa diaboli». Dit amb altres mots: Milani s'oposa fermament a la cultura de masses, primer del feixisme, que va arribar a instituir els dissabtes feixistes –una mena de rèplica del dissabte comunista– i després, a partir de 1945, d'una vida americanitzada que utilitzava l'espectacle, la televisió i el cinema per entretenir i adormir a la joventut.

De tot això es dedueix que una de les novetats de Milani va ser que les seves experiències pastorals (aparegudes el 1957 i que van ser retirades immediatament de la circulació per disposició de l'Església) no compartien les estratègies d'actuació de l'Acció Catòlica, que va utilitzar l'esport i les recreacions (televisió, bar, balls, cinema, etc.) per mobilitzar la joventut amb la intenció final de la seva evangelització. No debades, Giuseppe d'Avack –arquebisbe de Camerino– en el prefaci al llibre *Esperienze pastorali*, escrivia que en lloc de la distracció que es fomentava, els rectors de parròquia i els capellans tenien altres obligacions, o, el que és el mateix, el deure cívic d'acord amb la concepció cristiana de la vida, més enllà del deure polític. Resulta evident que Milani es va situar –des del primer moment– al marge del món oficial, polític i eclesiàstic, amb la qual cosa la seva postura va ser incòmoda per a tots, fins i tot per aquells que –com el que escriu aquesta nota bibliogràfica– valora positivament l'aportació pedagògica d'associacions com la Federació de Joves Cristians de Catalunya, que van endegar a començament de la dècada dels anys trenta (1931) mossèn Albert Bonet i el metge Pere Tarrés. Naturalment, el

moviment d'Acció Catòlica va promoure aquest tipus d'iniciatives recreatives i formatives també a Itàlia, per bé que Milani es va oposar d'una manera dràstica i contundent. Podem afegir, ni que sigui una simple anècdota, que l'estadi Torras i Bages de la ciutat de Vic té una imatge de la Mare de Déu de l'Alegria, aspecte que Milani segur que no hagués acceptat ni compartit. En qualsevol cas, paga la pena esmentar que el franquisme va eliminar de soca-rel l'activitat de la Federació de Joves Cristians de Catalunya, que així també es va convertir en quelcom incòmode pel nacional-catolicisme.

Sembla clar, doncs, que Milani sempre va anar a contra-corrent i així va esdevenir una mena de solitari que recorda la conducta dels jansenistes de Port-Royal enfront del París dels jesuïtes, d'aquells que es van desmarcar de la cort reial i tot el luxe i poder que comportava. Ni que sigui una curiositat, convé tenir present que Carla Sborgi, una novia de joventut de Milani, va manifestar al professor José Luis Corzo –en una carta escrita el 1979– que Lorenzo era un solitari, per la qual cosa «no pertencia a escuelas, tendencias, etc.» (Corzo, 2014, p. 21). És obvi, doncs, que Milani forma part d'aquella mena d'homes que circulen lliurement, inclús a contracorrent, fins el punt que només escoltava la veu de la seva pròpia consciència de cristià i sacerdot. Tinguem en compte, a més, que per damunt de tot Milani estimava els marginats i desvalguts, alhora que pot ser considerat una mena d'anti-Camilo i, al seu torn, un enemic de la casa del poble comunista. «Es preciso que nuestra casa parroquial no tenga absolutamente nada en común con la Casa del Pueblo. Y casi todo con un monasterio benedictino» (Milani, 2004, p. 153). En conseqüència, i d'acord amb el principi benedictí del treball (*ora et labora*), el que proposa Milani no és altra

cosa que l'escola –*skolé* en grec vol dir oci– esdevingui la veritable recreació dels joves, perquè qualsevol altra activitat destorba la formació autèntica del jove, una preparació laica, sense presència de l'ensenyament catequètic, però que posa l'alumne en el camí de la seva conversió per l'acció de la gràcia divina que promou la fe, i, per extensió, la transformació religiosa. Ara bé, i sense bandejar el paper de la gràcia, Milani va recórrer al seu propi exemple, i així la seva trajectòria personal i intel·lectual –amb conversió inclosa– va constituir un referent per a tots aquells joves que seguien les classes que impartia.

És ben sabut que l'escola de Barbiana va funcionar entre 1954 i 1967 i que s'ha fet cèlebre universalment gràcies a la carta (*Lettera a una professoressa*) que els alumnes van dirigir l'any 1967, sota la direcció de Milani, a una mestra d'alguna Escola Normal de Magisteri, una carta que avui es considera un text clàssic de la pedagogia contemporània, precisament per la seva càrrega crítica contra la pedagogia establerta. Sorgeix, doncs, una autèntica paradoxa: una carta contra la pedagogia tradicional adquireix la categoria d'un clàssic de la pedagogia recent, una anti-pedagogia que sovint s'empra en la formació de mestres, en una època dominada per la tecnologia pedagògica. Una carta que esperava resposta, amb la confiança que arribés, a la següent adreça: Escola de Barbiana, Vicchio Mugello (Florència). Malgrat que en un primer moment aquella missiva no va rebre cap mena de contestació, per bé que dos anys després, el 1969, va ser traduïda al català per Miquel Martí, el cert és que amb el pas del temps els alumnes de Barbiana van comptar amb l'ajuda de Adele Corradi que, segons Gesualdi, va arribar una tarda del mes de setembre de 1963, abans que aquella carta fos escrita. «Cuando el párroco enseñaba, ella

escuchaba como si fuera una alumna pequeña» (Gesualdi, 2017, p. 139). De resultes d'això, Adele es va convertir en una col·laboradora excepcional de Milani que, en la dedicatòria que va escriure per Adele en l'exemplar de *Lettera a una professoressa*, reconeixia que, finalment, els alumnes de Barbiana havien trobat una mestra diferent a totes les restants (Gesualdi, 2017, p. 140).

A gratcient, aquella escola es presentava a manera d'alternativa a l'escola pública i obligatòria que suspenia molts alumnes, sobretot de zones rurals, de manera que produïa un gran fracàs escolar entre les classes socials més desfavorides. En el rerefons de la pedagogia milanesa hi ha una impugnació no només de l'escola primària sinó també del batxillerat, amb la seva càrrega de matèries que s'allunyaven dels interessos dels joves, sobretot dels de la muntanya, els quals –per exemple– no sabien gaire res de l'educació física. «El batxillerat antic era classista sobretot per l'horari i pel calendari. El nou no els ha canviats. Resta una escola feta a la mida dels rics. D'aquells que la cultura la tenen a casa i van a escola només per treure títols» (Alumnes de l'escola de Barbiana, 1970, p. 32). Amb aquesta afirmació es confirma el caràcter desclassat de Milani, que a banda de criticar la cultura escolar establerta va llençar un veritable dard contra la pedagogia convencional, representada per l'anònima professora de l'Escola Normal, destinatària d'aquell escrit col·lectiu, signat pels alumnes de l'escola de Barbiana.

En contra del que propugnava un ensenyament basat en exàmens, a Barbiana s'observava una mena d'ensenyament mutu i així un noi podia ensenyar un altre. «Recercàvem tots plegats», es llegeix en la carta a una mestra, en el benentès que «les hores

passaven serenes sense por i sense subjeccions». Allà a Barbiana, ben diferentment del que succeïa en l'escola pública, no hi havia notes ni vacances, i des del primer moment Milani va centrar la seva pedagogia en la importància de la llengua, que creen els pobres i monopolitzen els rics. «Els llenguatges els creen els pobres i els van renovant fins a l'infinit. Els rics els cristal·litzen per poder fotre a qui no parla com ells. O per suspendre'l» (Alumnes de l'escola de Barbiana, 1970, p. 21). Fet i fet, un dels aspectes que sobresurten quan hom s'apropa als escrits de Milani és, justament, la seva voluntat d'escriure cartes, d'apel·lar al gènere epistolar, tal com va fer sant Pau en el món hel·lenístic. A banda de la carta a una mestra (1967), de la carta als capellans castrens (22 de febrer de 1965) i la carta als jutges (18 d'octubre de 1965), tres textos bàsics per entendre el pensament de Milani, cal significar que les dues parts que conformen les *Experiències pastorals* (1957) són tancades amb sengles missives, la primera amb una carta oberta a un predicador, i la segona amb l'escaig a Don Piero.

Es fàcil veure que tot comença per la paraula, pel logos, o, el que és el mateix, per la gramàtica, fins el punt que Gesualdi assenyala l'existència d'un procés d'iniciació a través de tres nivells o estadis. En darrer terme, tot rau en la força de la parla i la gramàtica. «En Barbiana, se aprendia primero a hablar y se pasaba después a la gramática» (Gesualdi, 2017, p. 203). «Me han bastado –escriu Milani el 1957– con ellos tres años de gramática y de lengua. Y ahora vibran ante todo lo que yo quiero, ante la cultura, el pensamiento, la fe» (Milani, 2004, p. 136). D'aquí la passió de Milani i dels alumnes de Barbiana per escriure cartes, una mena de testimoni que s'utilitza per denunciar una determinada situació que no es

comparteix, ja sigui en el camp de l'acció pastoral, pedagògica o social. Hem de fer notar que a banda de la gramàtica, el procés d'aprenentatge d'una llengua s'aprofundia amb l'escolta de discos (segon nivell) i viatges a l'estranger (tercer nivell). Al cap i a la fi, i d'acord amb l'Evangeli joànic –«Al principi, abans que Déu creés el món, ja existia el qui és la Paraula, la Paraula s'adreçava a Déu i la Paraula era Déu»– la pedagogia de Milani gira al voltant de la llengua, o, millor encara, de les llengües atès que vivim en un món emparulat. «Jo les llengües les he apreses amb discos», es llegeix en la carta a una mestra que van escriure els alumnes de Barbiana, aspecte que coincideix amb el que Gesualdi reflecteix en el seu llibre.

Arran aquesta actitud, la pedagogia de Milani es pot inscriure en el context del gir lingüístic que es va produir durant el segle passat, un gir que en el camp de l'educació ja va experimentar Wittgenstein quan va ser mestre en els Alps austríacs, i on també va copsar la importància del llenguatge des del moment que els diccionaris elaborats a Viena o Berlín no satisfien les necessitats d'uns alumnes que vivien lluny de les capitals i de la cultura burgesa. Igualment, s'ha dit que Milani es pot encabir en la línia d'aquells que han apel·lat a la consciència crítica (Sòcrates) i que han dit no a la raó d'estat (Antígona), alhora que també es va oposar a la submissió al poder establert, tal com va fer Dietrich Bonhoeffer –partidari d'una teologia sense Déu– enfront del III Reich (Monticelli, 2012). Naturalment, i en la seva condició de convers, Milani va rebre la influència de Simone Weil (Corzo, 2014, p. 41; Gesualdi, 2017, p. 72), cosa que no ha d'estranyar si tenim en compte l'aposta que aquesta autora va fer a favor dels pobres i treballadors. No debades, Simone Weil (1909-1943), que va acceptar el baptisme poc abans de morir, va treballar

a indústries com la Renault i en explotacions agrícoles durant els anys 30, a banda que va conèixer directament els estralls de l'ocupació nazi. La seva obra *La condició obrera* (1951), en què recull les experiències de treballadora en una fàbrica entre 1934 i 1935, s'ha convertit en un clàssic del segle XX que, de ben segur, Milani va tenir ben present. Al marge d'altres possibles coincidències, ambdós autors mostren un distanciament respecte l'intel·lectualisme i, el que és més important, un viu interès per conèixer la realitat de ben a prop, en primera persona, sense mediacions filosòfiques ni pedagògiques com les que aconsellava el batxillerat.

Potser per això, i davant de la construcció neo-idealista de l'educació feixista, inspirada en la filosofia de Gentile, Milani va conferir a la pedagogia un sentit realista que reflecteix la formació neoescolàstica rebuda al Seminari i que coincideix –si més no en el temps– amb el neorealisme italià. Al cap i a la fi, algunes de les idees pedagògiques que va defensar Milani es troben en l'ambient italià de postguerra, en l'esperit d'època d'aquella cruïlla històrica, tal com apareix –per exemple– en la novel·la *El company* de Pavese, una obra de 1947 en què es descriu l'itinerari d'iniciació política d'un jove durant l'època feixista. Ja en aquella narració, Pablo –el protagonista, no Paolo– palesa la necessitat d'estudiar, sobre la base d'una realitat històrica dominada per la manipulació ideològica.

«Para entender las cosas hay que estudiar, no las bobadas que nos enseñaban a nosotros en la escuela, sino cómo se lee un periódico, cómo está hecho un oficio, quién manda en el mundo. Se debería estudiar para saber prescindir de los que estudian. Para no dejarse timar por ellos. Ya entonces comprendía que el camino era éste. Para estudiar así seguramente habría un sistema. Había alguien que sabía todo esto. Pero encontrarlo, y

hacerle comprender que yo había comprendido» (Pavese, 1982, p. 217).

No hi ha dubte que si no sabéssim que aquestes paraules les va escriure Pavese, també les podríem atribuir a Milani que –a grans trets– pensava el mateix. D'aquí que la seva proposta pedagògica ofereixi, sobre un fons realista (o millor encara, neorealista), una dimensió fenomenològica (Husserl), atès que advoca per retornar a les coses, al món de la vida (*Lebenswelt*), a la quotidianitat a fi de copsar el sentit de tot plegat, de la vida i del món. D'aquí la importància de comentar el diari, com una eina bàsica per entendre la realitat històrica de cada moment. «La història d'aquest mig segle era la que coneixia més bé. Revolució russa, feixisme, guerra mundial, resistència, independència dels països africans i asiàtics. És la història que han viscut l'avi i el pare. A més, sabia la història que jo visc. Això és, el diari, que llegíem cada dia a Barbiana, en veu alta, de cap a peus» (Alumnes de l'escola de Barbiana, 1970, p. 28-29). Altrament, i tal com hem dit més amunt, calia un viatge a l'estranger, a Alemanya, França o Anglaterra, sense menystenir altres destinacions, a fi que els joves es familiaritzessin amb una altra llengua i poguessin, si convingués, treballar lluny d'Itàlia. No debades, Milani –tal com correspon a algú que va assolir l'ideal formatiu de la *Bildung*– era un poliglota consumat.

Justament, Michele Gesualdi –l'autor del llibre que serveix com a punt de partida d'aquest comentari– va ser un dels alumnes de Barbiana, de manera que té un coneixement directe de Milani i del que fou aquella escola a temps complet, que a més d'escolaritzar als infants d'aquell llogaret de muntanya va acollir altres joves que havien fracassat en el sistema de l'escola pública. D'aquí que aquella carta a

una mestra resta com una missiva oberta, dirigida a les professores que, d'acord amb els cànons establerts per la cultura escolàstica, suspenien a tots aquells alumnes que desconeixien el llenguatge acadèmic que obria pas en el món dels estudis. Ara bé, Milani no només és valorat per aquesta carta –que va significar un revulsiu dins del panorama pedagògic de l'època, poc abans dels fets del maig del 68, circumstància que va fer que Passolini posés aquell text dels alumnes de Barbiana en relació amb l'esquerra nord-americana i la revolució cultural xinesa– sinó per altres escrits entre els que destaca la carta en què, a més de proclamar que l'obediència ja no és una virtut (18 d'octubre de 1965), es va ratificar en la seva crítica als capellans castrenses que defensaven el servei militar obligatori. Val a dir que aquesta carta també ha estat traduïda al català per Miquel Martí Solé que, a més, va incloure una acurada presentació i una nota biogràfica titulada «Qui era Don Milani?», de la qual ens vam fer ressò a les pàgines de *Temps d'Educació*, amb una recensió que portava per títol «Ara fa 50 anys: 1965, Milani i la crisi de la pedagogia autoritària i militarista» (núm. 48, 2015, p. 317-322).

Quan hom s'aproxima al pensament i obra de Milani destaquen dues facetes diferents, encara que complementàries. D'una banda, la seva vocació pedagògica desplegada al llarg dels vint anys que seguiren a l'ordenació sacerdotal, entre 1947 i 1967, distribuïts en dues etapes que van de 1947 a 1954 a San Donato i entre 1954 i 1967 a Barbiana. Ara bé, al costat d'aquesta dimensió pedagògica, d'una educació popular al servei dels pobres, cal destacar l'acció pastoral, d'una teologia pràctica que va sistematitzar en el llibre *Experiències pastorals* (1957) que va ser retirat de les llibreries per les autoritats eclesiàstiques de Florència, per indicació

del Sant Ofici el 1958. En línies generals, es pot dir que el clergat no va saber copsar, llevat alguna excepció, el veritable sentit altruista i humanista d'una pastoral radical que apel·la a la formació com a condició de possibilitat de la conversió. Amb tot, el llibre va obtenir abans el corresponent «Nihil obstat», a banda del prefaci de Giuseppe d'Avack que, a més d'enquadrar l'obra en una perspectiva oposada al marxisme, destacava la conveniència de llegir-la, ja fossin capellans, religiosos o laics, alhora que enaltia el paper del sacerdot com a mediador «è intermediario tra Dio e gli uomini» (Milani, 1967, p. 25).

A la vista de tot plegat, el sacerdot no s'ha de dedicar a promoure activitats lúdiques i centres recreatius sinó a una pastoral evangelitzadora que reclama el retorn a la vida autènticament cristiana, cosa que es pot aconseguir gràcies a la gràcia que ens ajuda en el combat contra el pecat a través del sagrament de la confessió que així esdevé la clau de volta d'una veritable conversió. Si Bonhoeffer va defensar una teologia sense Déu, Milani va advocar per una teologia sense festa, per una teologia sense política (per la qual cosa rebutja la interferència de la Democràcia Cristiana i de l'Acció Catòlica) des del moment que el veritable oci (*skolé*) només es pot trobar a l'escola, és a dir, en l'educació. De tal faisó que la seva pastoral radical es manté al marge de qualsevol altra consideració que no sigui una voluntat educativa, d'un autèntic oci formatiu que reclama l'escola diària i a temps complet, una mena d'escàndol per tots aquells que van entendre l'evangelització com quelcom divertit però que allunyava els joves de la realitat social que els envoltava i que els impedia no només despertar la seva fe sinó també prendre consciència de la seva veritable situació en el món.

Per bé que nosaltres hem localitzat a la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona una edició del mes de desembre de 1967, poques setmanes després de la mort de Milani esdevinguda el 26 de setembre d'aquell any, es pot afegir que la prohibició sobre aquest llibre s'ha mantingut fins a època recent, per bé que en els darrers temps –amb l'arribada del papa Francesc al pontificat– el tractament i consideració sobre Milani ha canviat. A hores d'ara, l'Església catòlica no veu en la seva obra la valoració que va fer el cardenal Florit –la cara fosca, el contrapunt negatiu del cardenal Elia Dalla Costa– que el titllava d'egocèntric, orgullós i desequilibrat (Gesualdi, 2017, p. 177), sinó un veritable profeta dels nous temps, un apòstol que en contra de tots els convencionalismes, aposta pels més desfavorits. Per consegüent, l'Església de Milani, com la del papa Francesc que va anar en peregrinació a Barbiana, on va pregar davant de la seva tomba el dimarts 20 de juny de 2017, quan era a prop el cinquantenari de la seva mort, dóna fe del cristianisme dels pobres. En motiu de la visita a la tomba de Milani, el papa Bergoglio va pronunciar un discurs en què, entre altres coses, va dir: «Ridare ai poveri la parola, perchè senza la parola non c'è dignità e quindi neanche libertà e giustizia: questo insegna don Milani». A més, va afegir que Milani va portar a terme una missió d'amor, «perchè non si può insegnare senza amare e senza la consapevolezza che ciò si dona è solo un diritto che si riconosce, quello di imparare». Per altra banda, el papa Francesc va tenir un record pel cardenal Elia Dalla Costa –responsable de la diòcesi de Florència, un veritable mite segons Riccardi i just entre les nacions per protegir la comunitat jueva de Florència– i de Raffaele Bensi, el director espiritual de Milani. D'una manera o altra, ambdós van tenir un paper cabdal en la conversió de

Milani que havia crescut en una família poc preocupada per les qüestions teològiques, és a dir, indiferent en matèria religiosa.

No obstant això, la conversió de Milani va tenir lloc entre l'estiu i la tardor de l'any 1943, quan el feixisme lluitava per mantenir-se en el poder i poc abans de desencadenar-se el setembre d'aquell any la persecució contra els jueus, amb la *razzia* que es va desfermar el dissabte 16 d'octubre de 1943, pocs dies abans que Milani ingressés al Seminari. Justament, Milani –després d'una exquisida formació, al costat de la seva mare Alice Weiss, de tradició jueva, en què va assolir una veritable *Bildung*– va renunciar a qualsevol situació de privilegi i va optar pels més pobres, pels desfavorits, de manera que a banda de ser un desclassat –un burgès que ho deixa tot pels desemparats– va advocar sense recances per una teologia pastoral que recorda, si més no, l'austeritat i el rigorisme dels primers cristians que es van distanciar de les pràctiques festives, lúdiques i esportives. No en va, els cristians que provenien del paganisme –tal com reflecteix Tertul·lià– van ser els que amb més fermesa van condemnar la pompa diabòlica dels espectacles imperials, aspecte que els humanistes llatins com Juvenal (Sàtira X) havien censurat en denunciar la cultura del «pa i circ»

Arribats a aquest punt, ve a tomar recordar que un dels trets de la *Bildung* rau en el seu apoliticisme, és a dir, el hiatus que s'obre entre cultura i política, fins el punt que segons alguns l'Holocaust va ser possible gràcies a aquesta divisió, a aquest divorci. Vist retrospectivament, el cert és que Milani detecta aquesta falta de compromís de la *Bildung*, és a dir, de l'ideal de formació que va assumir la burgesia europea en el trànsit del segle XIX i XX i, molt especialment, entre les famílies d'ascendència jueva, amb mares que –

com la seva– van fer molt perquè els fills fossin poliglotes, estimessin les ciències, les lletres i les arts, en particular la música, sobre la base que les llengües i els llenguatges havien de configurar els elements d'una formació d'inspiració neohumanista que prenia el Goethe de Weimar com un model a observar i seguir. Pel general, es tractava d'una educació sense implicacions religioses, que responia als cànons d'una tradició burgesa que s'havia allunyat del temple, ja fos l'església o la sinagoga. A tot estirar, les festes familiars seguien el calendari de cada confessió, ja fos cristiana o jueva, encara que hi havia famílies no practicants que per formalisme celebraven les festes d'ambdós calendaris. No debades, Milani va rebre una educació d'ascendència germana, que responia als tòpics de la *Bildung*, i així els tres germans –Adriano (1920), Lorenzo (1923) i Elena Paola (1929)– van gaudir d'una institutriu que s'havia ocupat de la formació de la seva mare. «La madrina del bautismo de los hermanos Milani fue en los tres casos la señora Elena Kraustover, que había criado a Alice tres la muerte de la madre y que sería la institutriz de alemán de los tres hermanos Milani» (Gesualdi, 2017, p. 34).

De manera sorprenent, Milani va renunciar a la música clàssica com a eina pedagògica, per bé que Gesualdi (p. 194-196) recorda que un dia d'estiu li va fer escoltar *La tempesta* de Beethoven, un retorn momentani a l'univers burgès de la *Bildung*. Feia anys que Milani no escoltava aquest tipus de música, encara que no menystenia cap de les instàncies de la *Bildung* (música, pintura, literatura) per a la formació d'aquells joves de muntanya, de manera que posava en pràctica una mena de *Volksbildung*, és a dir, de formació popular que girava al voltant de la importància de les llengües i dels llenguatges, conscient que l'art

constitueix una espècie de llenguatge universal que ha de ser accessible per a tothom, fins i tot per aquells joves oblidats en mig de les muntanyes. Tot indica que encara que ell havia renunciat a la *Bildung*, a escoltar música i utilitzar els pinzells, ensenyava aquestes tècniques als seus alumnes. «Era evidente la decisió de destruir de un puntapié todo residuo de su “yo burgués”, pero sin renunciar a abrir a los muchachos de Barbiana el cofre que guardaba celosamente lo mejor de la cultura de su mundo culto y privilegiado» (Gesualdi, 2017, p. 197).

Resulta obvi que Milani va trencar amb aquest món burgès, de luxe i comoditat, que viatjava, llegia, estiuvejava i es cultivava intel·lectualment i culturalment. No és forassenyat si diem que darrera de la conversió de Milani –que Gesualdi situa a Florència, en un dia que passejava amb els estris de pintor, ben vestit i menjant un tros de pa blanc, cosa que va desfermar la ira d’una mare amb un fill als braços des d’un balcó (Gesualdi, 2017, p. 210-211)– detectem una simplicitat que recorda, no només als pares del desert sinó al rigorisme d’autors com Tertul·lià i Novacià, una vida severa i austera que va recuperar la *devotio moderna* i, al seu torn, el luteranisme amb tocs jansenistes. No per atzar, en l’univers de Milani, la figura de Luter no ha de ser expulsada del cristianisme, sinó més aviat incorporada com una aportació de primer ordre, més encara si es té en compte la condició evangèlica del pintor alemany Hans J. Staude qui va ser el que va influir intel·lectualment per tal que es produís l’esmentada conversió. No estranya, doncs, que a les *Experiències pastorals* surti en defensa de Luter, que havia estat maltractat per un conferenciant jesuïta que Milani havia convidat en una intervenció a l’escola popular quan era a San Donato (Milani, 2004, p. 123).

Tal vegada, la vocació artística-pictòrica de Milani, que culmina la seva formació a partir del cultiu de les lletres i de les arts, va deslliurar una pregona crisi, amb la qual cosa va abandonar el món de l’harmonia dels colors en favor del creador de l’harmonia universal del món. D’aquí que Milani ho deixés tot, i més en concret, la vida segura i tranquil·la de les famílies jueves assimilades a Itàlia des de l’època del *Risorgimento*. Dit d’altra manera: l’actitud de Milani ens neguiteja perquè posa de manifest l’autenticitat d’algú que renuncia a tots els privilegis per amor als pobres. Amb aquesta actitud el seu comportament recorda a Antígona que va dir que no, a Sòcrates que tot i ser analfabet ensenyava a pensar críticament, i, lògicament a Crist, el fill de Déu, que va trencar els lligams amb el judaisme, encara que en la seva teologia pastoral –que podem qualificar com a radical– no es detecten petges cristològiques i, menys encara, mariològiques. En fi, una pastoral austera i simple, que destaca el paper de la formació (una reminiscència de la *Bildung* burgesa que vol que arribi a tothom) i, nogensmenys, un combat contra tot allò que afecta l’oci digne de l’ésser humà, i així Milani rebutja el cinema, el ball, el bar, el prostíbul i, fins i tot, l’esport que en el temps de la postguerra es va posar al servei de la construcció de la nova Itàlia. No és casual, doncs, que Milani rebutgi a tots aquells que llegeixen *La Gazzetta dello Sport*, amb les gestes dels campions ciclistes com Bartali i Coppi. Si en el segle IV i V, els cristians combatien la pompa del circ, Milani va fer el mateix molts segles després, en voler allunyar els joves de tot allò que podia pervertir-los, és a dir, entretenir-los en aspectes banals que restaven temps per a la seva formació. Per conseqüent, la pedagogia milanesa s’arregla en una línia de pensament crític i emancipador, en una posició racional i il·lustrada que el posa en relació amb la

modernitat pedagògica, Descartes i Kant, principalment, sense oblidar el deixant socràtic que han recuperat les pedagogies dialògiques (Buber, Freire, Gadamer, Habermas). Ras i curt: l'ésser humà ha de pensar per ell mateix i no per compte d'altri.

En definitiva, Milani sempre es va posicionar a favor dels febles i desvalguts, i així és del tot lògic que la comunitat de Sant Egidi –una comunitat de laics fundada el 1968, després del Concili Vaticà II (1962-1965)– el tingui com un referent. De fet, Andrea Riccardi –el seu fundador– és l'autor del prefaci que fa de pòrtic al llibre de Michele Gesualdi. «Milani –escriu Riccardi– es fundamentalmente un sacerdote y un cristiano que opta por los pobres y por el Evangelio» (p. 12). Tot seguit, emperò, Riccardi afegeix que Milani no fou un capellà d'esquerres, atès que amb el seu rigorisme tampoc va acceptar la intel·ligència progressista de les esquerres. Comptat i debatut, Milani va ser ell mateix, una figura solitària i única de l'Església en uns anys difícils, els de la postguerra i els del Concili Vaticà II que propugnava un *aggiornamento*, una actualització del catolicisme d'acord amb el signe dels temps. D'aquesta manera es va posar al costat dels pobres, de manera que el seu sacerdoci, la seva pastoral, la seva pedagogia, sempre es van orientar cap als desheretats, un bon exemple per a tothom, especialment per aquells que volen viure i educar segons els valors de l'Evangelí que, al cap i a la fi, proclama l'amor desinteressat al proïsme. En darrer terme, i per mitjà de l'àgape, l'amor (*caritas*) assoleix una dimensió de comunió que afecta, directament, a la comunitat, quelcom que va reflectir Milani amb la seva pedagogia popular i la seva pastoral radical i poc convencional, contrària al pacte establert entre la Democràcia Italiana i l'Acció Catòlica. Per

acabar, tot i que Milani fou una personalitat incòmoda en el seu temps, ha esdevingut un referent ineludible de la pedagogia i el pensament social contemporani.

Referències

- Alumnes de l'escola de Barbiana (1970) *Carta a una mestra*. Versió de Miquel Martí Solé. Barcelona, Editorial Nova Terra [Segona edició].
- Corzo, J. L. (1981) *Lorenzo Milani, maestro cristiano. Análisis espiritual y significación pedagógica*. Salamanca, Universidad Pontificia.
- Corzo, J. L. (2014) *Don Milani: La Palabra a los últimos*. Madrid, PPC.
- Fossati, M. (2015) *El Tour de Francia*. Introducció «Mario Fossati, periodista invisible» d'Enrico Currò. Madrid, Gallo Nero.
- Guareschi, G. (1977) *Don Camilo*. Barcelona, Planeta.
- Malaparte, C. (2007) *Les deux visages de l'Italie. Coppi et Bartali*. Paris, Bernard Pascuito éditeur [Aquest text havia aparegut en francès l'any 1947, en el número 6 de *Sport Digest* (La Revue du Sport dans le monde)].
- Milani, L. (1967) *Esperienze pastorali*. Firenze, Libreria Editrice Fiorentina [Prefaci de Giuseppe d'Avack, arquebisbe de Camerino].
- Milani, L. (2004) *Experiencias pastorales*. Traducció, introducció i notes de J. Luis Corzo. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- Milani, L. (2014) *L'obediència ja no és una virtut*. Traducció, introducció, epíleg i notes de Miquel Martí Solé. Barcelona, Rosa Sensat.
- Monticelli, R. de (2012) «Dell'obbedienza e della servitù», a Lorenzo Milani, *A che serve avere le mani pulite se si tengono*

in tasca. Milano, Chiarelettere editore, p. VIII-XIX.

Passolini, P. P. (2017) «La cultura campesina de la escuela de Barbiana». *Educar(nos)*, 77, p. 9-12.

Pavese, C. (1982) *El camarada*. Barcelona, Bruguera [Narrativa completa 2]

Santo Padre Francesco (2017) *Pellegrinaggio a Bozzolo (Diocesi di Cremona) e a Barbiana (Diocesi di Firenze). Visita alla tomba di Don Lorenzo Milani. Discorso commemorativo del Santo Padre* [w2.vatican.va/content/Francesco/it/speeches/2017] [Data consulta: 28 de novembre de 2017].

Tertuliano-Novaciano (2001) *De Spectaculis: ayer y hoy del espectáculo deportivo*. Las Palmas, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria-Madrid, Ediciones Clásicas.